

JOANNA PIECZONKA
(Wrocław)

O ZNACZENIU WYRAŻENIA *OCULATA DIE* (PLAUT. *PSEUD.* 301)

W Plautyńskiej komedii *Pseudolus* w akcie I, scenie 3 toczy się rozmowa pomiędzy stręczycielem Ballionem i młodzieńcem Kalidorusem na temat możliwości zdobycia pieniędzy na wykupienie dziewczyny przez drugiego z nich. Przebiegły rajfur, świadomy tego, że chłopiec nie jest w stanie pozyskać znikąd środków finansowych, daje mu szereg porad, przepelnionych ironią, wśród których znajduje się również następująca (*Pseud.* 301–302):

BA. *eme die caeca hercle olivom, id vendito oculata die:*
iam hercle vel ducentae fieri possunt praesentes minae.

Stręczyciel twierdzi zatem, że Kalidorus powinien kupić oliwę *die caeca* i sprzedać *die oculata*, a ta operacja powinna mu przynieść zarobek w postaci dwustu min. W całej tej wypowiedzi wątpliwości interpretacyjne budzą jednak określenia *caecus* oraz *oculatus*, obecne w wersie 301. Z tekstu sztuki można wysnuć wniosek, że *die oculata* stanowi antonim wcześniejszego *die caeca*, niezależnie od możliwego dosłownego bądź metaforycznego sensu tych wyrażen¹; ich przeciwstawienie wykusponowane zostało przez szyk chiasyczny (*die caeca – oculata die*). Wartości semantyczne przymiotników mimo to pozostają niejasne. Należy wspomnieć, że wprawdzie również Maniliusz wykorzystuje w swoim poemacie wyrażenie *dies caeca*, ale używa go jednak w innym sensie – dla określenia cudu, który zdarzył się po uczcie Tiestesa: ciemności, która zapadła w bezchmurny dzień (V 463): *caecum sine nube diem*. Takie znaczenie wyrażenia nie daje sensu w cytowanym passusie z komedii *Pseudolus*. Nie wydają się pomocne w ustaleniu znaczenia przymiotnika *caecus* w zestawieniu *dies caeca* także inne miejsca ze sztuk Plautyńskich. Nakazują one bowiem rozumieć ten wyraz dosłownie jako ‘ślepy’ lub przenośnie ‘niezwracający na coś uwagi’, odnosząc go do człowieka (zob. np. *Asin.* 770: *si quem alium aspexit, caeca continuo siet*; *Aul.* 714: *nescio, nil video, caecus eo*; *Merc.* 630: *ad mandata claudus, caecus, mutus*; *Mil.* 1259: *caeca amorest*).

¹ Por. F. W. E. Rost, *Commentationes Plautinae*, Lipsiae 1836, s. 236–238.

Niejasny wydaje się również przymiotnik *oculatus*², poświadczony po raz pierwszy w literaturze łacińskiej właśnie u Plauta (*Asin.* 202; *Pseud.* 301; *Truc.* 489)³. Stanowi on derywat, pochodzący od rzeczownika *oculus* ‘oko’ z sufiksem *-atus*, oznaczającym ‘wyposażony w coś’ (por. np. *Persa* 308 *ansatus*; *Cas.* 466 i *Men.* 854 *barbatus*; *Pseud.* 1040 *dentatus*)⁴. Zgodnie z zasadami słowotwórczymi przymiotnik *oculatus* powinno się zatem rozumieć jako ‘posiadający oczy’⁵. Ta podstawowa wartość semantyczna wyrazu wydaje się jednak nie pasować do omawianego kontekstu, nie daje bowiem sensu przy zestawieniu przymiotnika *oculatus* z rzeczownikiem *dies*.

Należy się jeszcze zastanowić, jakie znaczenie przymiotnika *oculatus* sugerują pozostałe dwa miejsca ze sztuk Plauta, poświadczające ten wyraz⁶. Określenie to pojawia się również w komedii *Asinaria*, gdzie używa go stręczycielka, opowiadając o przyjętej przez nią i jej córkę zasadzie braku zaufania do kontrahenta w transakcjach handlowych (*Asin.* 199: *Graeca mercamur fide*⁷). Stwierdza ona,

² Czasownik *oculo*, *oculare* i pochodzące od niego *participium perfecti passivi* są późniejsze (*ThLL*, t. IX 2, szp. 441, 3–16).

³ Por. *ibid.*, szp. 440, 19; *OLD* s.v. *oculatus*.

⁴ Zob. W. G. Hale, C. D. Buck, *A Latin Grammar*, University of Alabama Press, Birmingham 1966, s. 126; tak samo np. M. Leumann, J. B. Hofmann, A. Szantyr, *Lateinische Grammatik*, t. I, Beck, München 1977, s. 333; J. Clackson, G. Horrocks, *The Blackwell History of the Latin Language*, Blackwell Publishing, Oxford 2007, s. 208.

⁵ Trudno nie zgodzić się z Edwardem Nicholsem, *The Semantics of Latin Adjective Terminations*, *AJPh* 37, 1916, s. 428, który twierdzi, że znaczenie dosłowne ‘posiadający oczy’ w odniesieniu do człowieka byłoby absurdalne, ponieważ każdy człowiek posiada oczy. Stąd np. przymiotnik *oculatus* pojawia się u Apulejusza w *Apologii*, gdzie wskazuje na osobę o dobrym wzroku (*Apol.* 57): *quem si oculis vidit, ultra Ulixi vota et desideria hic quidem est oculatus*. Podobnie Suet. *Rhet.* 29, 1: *Sextus Clodius [...] professor male oculatus et dicax*. Zob. *ThLL*, t. IX 2, szp. 440, 34–36.

⁶ Ocalały fragment z dzieła Festusa *De verborum significatu* mógłby potwierdzać, że Plaut użył przymiotnika *oculatus* również w innej sztuce (p. 188 Lindsay): *Idem alibi oculatum Ar<gum>... eșt* (Fest. p. 178 Müller: *Idem alibi oculatum Argum dixit, quod per totum corpus oculos habet*). Sądzono, że może to być odwołanie do wersetu 555 z komedii *Aulularia*. Jednak trzeba zaznaczyć, że rękopisy, przekazujące tekst komedii, przyjmują w tym werse lekcję *oculeus*: *si Argus servet, qui oculeus totus fuit* (metryka wersetu dopuszczalaby i jedną, i drugą lekcję). Zresztą lekcja *oculeum* występuje w niektórych rękopisach Festusa. Ponadto podobną frazę, według Waltera Stockerta (T. Maccius Plautus, *Aulularia*, wyd. W. Stockert, Teubner, Stuttgart 1983, s. 154) wzorowaną na Plaucie, znaleźć można u Apulejusza w *Metamorfozach* (II 23): *Vides hominem ferreum et insomnem, certe perspicaciorem ipso Lynceo vel Argo et oculeum totum*. Tego samego epitetu *oculeus* używa zresztą również sam Festus w innym miejscu (p. 26 Lindsay): *Argus oculeus. Argus nomen est hominis, qui fuisse fingitur oculis plenus*. Wiele argumentów przemawia zatem przeciw lekcji *oculatus* w sztuce Plauta. Warto wspomnieć, że wyraz ten miałby niepoświadczony gdzie indziej sens ‘mający oczy na całym ciele’.

⁷ Por. *T. Maccii Plauti Comoediae*, t. I, wyd. J. L. Ussing, Hauniae 1875, s. 369: „*Graeca fides enim nulla fides est, quoniam Graeci emptoribus nihil credunt*”.

że ich ręce zawsze „mają oczy”, czyli potrafią „widzieć” i wierzą jedynie w to, co dla nich postrzegalne (w. 202):

*semper oculatae manus sunt nostrae, credunt, quod vident*⁸.

W tekście zastosowany został zabieg synekdochy⁹, ponieważ oczywiste jest, że to nie ręce mają oczy i widzą, ale człowiek¹⁰. Jednak podczas dokonywania transakcji handlowych człowiek posługuje się właśnie rękoma, które dokonują całej czynności przekazania towaru oraz pieniędzy. Ręce zostają tutaj niejako antropomorfizowane, ponieważ otrzymują element wyglądu człowieka, czyli oczy, ponadto zyskują zdolność widzenia (zabieg bliższy personifikacji). W passusie widoczny jest sposób motywacji znaczenia przymiotnika *oculatus* – bohaterka wyraźnie sugeruje, że oznacza on tego, „który widzi”. Należy więc zauważyć, że przymiotnik *oculatus* w tym kontekście przybiera znaczenie dość bliskie podstawowemu (‘posiadający oczy’), choć jego pole semantyczne zawiera dwa elementy – ręce są nie tylko „wyposażone w oczy” (*oculis instructae*¹¹), ale dzięki temu widzą przeprowadzane transakcje. Takie znaczenie przymiotnika *oculatus*, ustalone na podstawie passusu z komedii *Asinaria*, nie pozwala jednak na zadowalającą interpretację wyrażenia *dies oculata*.

Drugie z miejsc, które mogłyby zasugerować znaczenie przymiotnika *oculatus*, pochodzi z komedii *Truculentus*. Omawiany wyraz pojawia się w przemowie żołnierza, dotyczącej typologii bohaterów komediowych¹². Stratofanes odżegnuje się tutaj od wypowiedzi typowych dla postaci *miles gloriosus*, twierdząc, że nie będzie

⁸ Frazę tę cytuje Erazm z Rotterdamu w *Adagiach* (731), ponadto często była ona eksploatowana w późniejszej literaturze oraz sztuce (np. pojawia się wraz z obrazem widzących oczu na emblematkach w XVI w. – zob. np. W. Deonna, *Manus oculatae*, [w:] *Hommages à Léon Herrmann*, Latomus, Bruxelles-Berchem 1960 (Collection Latomus 44), s. 292–413; D. Mansueto, *The Italian Emblem: A Collection of Essays*, Librairie Droz, Glasgow 2007, s. 146–148).

⁹ Wspomniany zabieg synekdochy, według Josepha Graya (T. M. Plautus, *Asinaria*, wyd. J. H. Gray, Cambridge 1894, s. 31), nie jest pomysłem Plautyńskim. Uczony twierdzi, że Umbryjczyk naśladuje w tej metaforze Ajschylosa (*Choe*. 854): οὔτοι φρέν’ ἂν κλέψειεν ὀμματωμένην (por. też *Suppl.* 467: ὀμματώσα γὰρ σαφέστερον). Wzorowanie się bezpośrednio na tragedii greckiej wydaje się jednak mniej prawdopodobne; raczej metafora mogła zostać przejęta za pośrednictwem komedii średniej czy nowszej, może z niezachowanego greckiego wzoru sztuki *Onagos* Demofilosa. Można jeszcze tylko wspomnieć, że podobną metaforę zastosował Owidiusz w jednej z elegii, również opisując ręce, choć wykorzystując antonimiczny przymiotnik *caecus* (*Am.* II 14, 4): *caecae armant in sua fata manus*.

¹⁰ Podobny zabieg np. *Truc.* 97–98: *neu, qui manus attulerit steriles intro ad nos, / gravidas foras exportet* (zob. E. Fraenkel, *Plautine Elements in Plautus*, przeł. T. Drevikovsky, F. Muecke, Oxford University Press, Oxford 2007, s. 316–317, przyp. 22).

¹¹ *ThLL*, t. IX 2, szp. 440, 30.

¹² Żołnierz sięga nawet do początków przedstawiania w literaturze czynów bohaterskich, bo stwierdza, że postać przechwalającego się żołnierza, *miles gloriosus*, jest spadkiem po eposach Homera (*Truc.* 485): *et Homerionida et postilla mille memorari pote*.

opowiadał o swoich sukcesach, bo wiarę należy dawać nie osobom, które usłyszą o czynach, lecz tym, które ujrzą je na własne oczy (*Truc.* 489):

*pluris est oculatus testis unus quam auriti decem*¹³.

W swej argumentacji sięga żołnierz do zasad znanych z prawa, dotyczących statusu świadka¹⁴ – świadkiem mogła być osoba, która widziała zdarzenie¹⁵, była wtedy świadkiem „naocznym”, nazwanym w tekście *oculatus*. Oprócz tego wymieniony tu zostaje drugi typ świadka – *auritus*¹⁶, czyli „świadek ze słyszenia”, którego zeznania, zgodnie z zasadami prawnymi, miały mniejszą siłę dowodową niż świadka bezpośredniego zdarzenia¹⁷. W rozważanym miejscu z komedii *Truculentus*

¹³ Cytowany wers z komedii *Truculentus* wykorzystuje także Apulejusz w dziele *Florida*, sugerując, że Sokrates odwróciłby myśl Plautyńską (*Flor.* 2): *Socrates [...] etenim arbitrabatur homines non oculorum, sed mentis acie et animi obtutu considerandos. nec ista re cum Plautino milite congruebat, qui ita ait: „pluris est oculatus testis unus quam auriti decem”*. Frazę Plautyńską cytuje Erazm z Rotterdamu w *Adagiach* (731 oraz 1554). Zob. też A. Otto, *Die Sprichwörter und Sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig 1890, s.v. *oculus* 10; G. L. Beede, *Proverbial Expressions in Plautus*, CJ 44, 1949, s. 361.

¹⁴ O środku dowodowym z zeznań świadka wspominała już *Ustawa XII tablic* – tab. 1, 1: *Si in ius vocat, [ito.] Ni it, antestamino: igitur em capito*. Por. o świadku u Kwintyliana (*Inst. orat.* V 7) oraz późniejsze ustalenia dotyczące świadka w *Digestach* (XXII 4, 1; cały tytuł XXII 5).

¹⁵ Zgodnie z zasadami procesowymi rzymskiej procedury, świadkowie powinni byli zeznawać zgodnie z tym, co spostrzegli własnymi zmysłami, choć i wtedy, składając dowód z własnej wiedzy, mówili z pewną dozą ostrożności, że „sądzą”, *arbitrantur*, a nie, że „wiedzą”, *sciunt* (Cic. *Luc.* 146: (*maiores*) *quemque voluerunt [...] qui testimonium diceret, ut arbitrari se diceret etiam, quod ipse vidisset*; podobnie: Cic. *Font.* 29).

¹⁶ Przymiotnik *auritus* powstał w sposób analogiczny do *oculatus*, czyli *auris+tus* (*ThLL*, t. IIa, szp. 1519, 19–53). Sufiks *-tus* nadaje wyrazowi znaczenie podstawowe ‘wyposażony w uszy’, ‘uszaty’. Taką wartość semantyczną przyjmuje analizowany wyraz, gdy określa zwierzęta, np. osła (por. Afran. 403–404 Ribbeck: *praedicant / aurito me [scil. Priapum] parente natum*; Ov. *Am.* II 7, 15: *auritus [...] asellus*; Verg. *Georg.* I 308 [o zającu]; Germ. *Arat.* 341 [o gwiazdozbiorze Zająca]; Mart. VII 87, 1 [o tajemniczym zwierzęciu zwanym *lagalopex* – ‘zająco-lis’]; Apul. *Met.* IV 19 [o psach myśliwskich]). Jednakże w analizowanym miejscu ze sztuki *Truculentus* podobnie, jak w przypadku *oculatus*, przymiotnik konkretyzuje swe znaczenie, wskazując na skutek – tak więc *auritus* to „ten, który ma uszy”, czyli „taki, który mógł usłyszeć” (tak również Plaut. *Asin.* 4: *face nunciam tu, praeco, omnem auritum poplum*; Mil. 608: *venator adsit cum auritis plagis*; por. Hor. *Carm.* I 12, 11–12: *auritas fidibus canoris / ducere quercus*). Oba możliwe sposoby rozumienia tego wyrazu przytacza Festus (Paul. Fest. p. 8 Lindsay): *auritus a magnis auribus dicitur, ut sunt asinorum et leporum, alias ab audiendi facultate*. Jednak należy podkreślić, że w omawianym miejscu z komedii Plauta chodzi o osobę, która może zaświadczyć o tym, co usłyszała. Przymiotnik *auritus* staje się zatem neologizmem prawniczym.

¹⁷ O świadectwie pośrednim w prawie rzymskim zob. np. Cic. *Q. Rosc.* 43; Sen. *Nat. quaest.* IV b 3, 1: *ex his me testibus numero secundae notae, qui vidisse quidem se negant*; por. A. H. J. Greenidge, *The Legal Procedure of Cicero's Time*, wyd. II, Oxford 2001, s. 274. Można wspomnieć jeszcze, że zasada pierwszeństwa dowodu ze świadka naocznego (*ex visu*) przed świadkiem ze słyszenia (*ex auditu*) jest przyjmowana w polskim prawie karnym. Por. np.

przymiotnik *oculatus* specjalizuje swe znaczenie – chodzi tu nie tylko o osobę „posiadającą oczy”, ale także o „osobę, która coś zobaczyła” i dzięki temu może być uznana za świadka zdarzenia (*testis*). Festus (p. 188 Lindsay) objaśnia wyraz *oculatus* w tym miejscu właśnie jako: *id est, qui se vidisse di<cat>*. Dodatkową informację o znaczeniu omawianego przymiotnika przynosi kolejny wers ze sztuki *Truculentus* (490):

qui audiunt, audita dicunt, qui vident, plane sciunt.

Oculatus testis to zatem osoba, która widziała i dzięki temu posiada wiedzę o zdarzeniach. Otoczenie tekstowe, w którym odnajdujemy podane *adiectivum*, warunkuje rozumienie tego przymiotnika jako prawniczego neologizmu semantycznego (*primum dictum*). Kontekst prawny tworzy rzeczownik *testis* oraz wcześniejsza wzmianka o skazywaniu żołnierzy za kłamliwe opowieści o czynach wojennych – w. 486: *convicti et condemnati falsis de pugnis sient*. W komedii *Truculentus* przymiotnik *oculatus* wpisuje się zatem w sferę prawną¹⁸ i określa świadka jako „naoczego”¹⁹. Taka wartość semantyczna wyrazu *oculatus* nie może się zaktualizować w wyrażeniu *dies oculata*, pochodzącym ze sztuki *Pseudolus*.

Można zatem uznać, że porównanie z innymi miejscami z komedii Plauta, poświadczającymi użycie przymiotnika *oculatus*, nie umożliwi dokonania interpretacji semantycznej wyrażenia *dies oculata*. Stąd w literaturze przedmiotu toczą się od dawna liczne dyskusje na temat możliwego sensu tego wyrażenia. Znaczenie przymiotnika *oculatus* w tym kontekście jako pierwszy wyjaśniał już Festus (p. 178 Lindsay): *in Pseudolo oculatum pro praesenti ponit, cum dixit : „[...] oculata die”*. Leksykograf podał taką interpretację być może pod wpływem kolejnego wersu z komedii *Pseudolus* (302)²⁰, gdzie pojawia się przymiotnik *praesens*, ale w odniesieniu do pieniędzy²¹ – *praesentes minae*. Warto wspomnieć, że podobne wyrażenie *praesenti pecunia* występuje też w innych komediach, gdzie oznacza sprzedawanie „za gotówkę” (*Men.* 1159: *venibunt, quiqui licebunt, praesenti pecunia*; *Poen.* 88–89: *vendit [...] praesenti argento*; por. *Poen.* 705: *aurum poscunt praesentarium*,

M. Cieślak, Z. Świda, R. Ponikowski, W. Posnow, *Postępowanie karne: część ogólna*, Wolters Kluwer, Warszawa 2008, s. 320.

¹⁸ Plautyńskie przymiotniki *oculatus* oraz *auritus* przejął późniejszy język prawny (*sensu largo*) do swego zasobu leksykalnego pomimo ich braku w starożytnych tekstach prawnych i prawniczych. Przymiotnik *oculatus* wprawdzie pojawia się w *Instytucjach* Justyniańskich (III 6: *magis veritas oculata fide quam per aures animis hominum infigitur*), jednak występuje tu w innym znaczeniu – wyraża myśl o wyższości poznania wzrokowego, nie nawiązuje w żaden sposób do instytucji świadka, jak w sztuce Plauta.

¹⁹ Janusz Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, TAIWPN Universitas, Kraków 2006, s.v. *testis*, uznaje wyrażenie *testis oculatus* za synonim do *testis ex visu* lub *testis ocularis*.

²⁰ E. Fraenkel, *Das Geschlecht von Dies*, Glotta 8, 1917, s. 36.

²¹ August Lorenz, *Ausgewählte Komödien des T. Maccius Plautus*, t. IV, Berlin 1876, s. 115 twierdzi, że mogła tu być jakaś gra słów z wyrażeniem *praesentes minae*.

Most. 361: *aurum a me petito praesentarium*). Może istnienie takiego frazeologizmu było motywacją do zasugerowania analogicznego rozumienia wyrażenia *die oculata*. Podobnie do Festusa, nawiązując również do wspomnianego frazeologizmu, pisze w *Adagiach* Erazm z Rotterdamu, że wers Plautyński należy rozumieć następująco (*Adag.* 1732): *Hoc est, eme non praesente pecunia, sed in diem pacta, revende pecunia praesente*²². Według niego wyrażenie *eme die caeca* znaczy „kup nie za gotówkę, lecz umów się na termin zapłaty”, natomiast *vendito oculata die* miałyby oznaczać „sprzedaj za gotówkę”²³. Joseph Justus Scaliger zaproponował podobne do Erazma wyjaśnienie²⁴, cytowane potem przez Johanna Friedricha Gronoviusa²⁵ oraz Josepha Naudeta²⁶: *eme die caeca, id est solutione in diem prolata. Contra: oculata die emere est praesenti pecunia emere*²⁷. Jak widać, uczeni powtarzali tę interpretację wielokrotnie, nie wnosząc nic nowego. Warto jednak wspomnieć, że ważną obserwację poczynił Scaliger, który zauważył, że Katon Starszy użył analogicznego do Plautyńskiego zwrotu *die vendere*²⁸ w dziele *De agri cultura* (150, 2: *die lanam et agros vendat*). *Die vendere* znaczyłoby tu ‘sprzedawać w terminie’²⁹, a sam wyraz *die* należałoby rozumieć może jako termin z zakresu prawa lub handlu³⁰. Przemawiałyby za tym fakt, że zwrot ten znajduje się w rozdziale *De agri cultura* traktującym o kontraktach sprzedaży produktów owczych. Scaliger sugeruje zatem, zestawiając passusy, że rzeczownik *dies* w wersji 301 komedii *Pseudolus* przyjmuje tę samą wartość semantyczną, co u Katona – „wyznaczony

²² Podobnie też *Adag.* 1554: *Unde caecam diem appellant, cum non protinus exhibetur pactum; oculatam, cum praesente pecunia res agitur*.

²³ Tak *OLD*, s.v. *oculatus*. Por. *Słownik łacińsko-polski*, t. III, oprac. M. Plezia, Warszawa 1959, s.v. *oculatus*, wyrażenie z komedii Plauta rozumie jako „za gotówkę”, ale *dies oculata* tłumaczy „dzień oficjalnie wyznaczony do dokonywania wypłat”.

²⁴ Scaliger nie sporządził wydania Plauta, lecz wiele emendacji i pomysłów interpretacyjnych zawiera się w jego korespondencji i w marginaliach do używanych przez niego wydań. Zob. J. Bernays, *Joseph Justus Scaliger*, Berlin 1855, s. 164–166.

²⁵ *M. Acci Plauti quae supersunt comoediae*, t. II, wyd. Johann Friedrich Gronovius, Lipsiae 1760, s. 133.

²⁶ *M. Accii Plauti Comoediae cum selectis variorum notis et novis commentariis*, t. III, wyd. J. Naudet, Parisiis 1832, s. 129.

²⁷ Tak samo M. Berceano, *La vente consensuelle dans les comédies de Plaute*, Paris 1907, s. 70.

²⁸ Rost, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 1), s. 238, twierdzi, że wyrażenie Plautyńskie podobne jest raczej do zwrotu *in diem emere / vendere*, potwierdzonego przez Neposa (*Att.* 9: *cum illa fundum secunda fortuna emisset in diem*). Badacz odrzuca natomiast dowód z dzieła Katona, twierząc, że zwrot *die vendere* nie jest analogiczny do Plautyńskiego. Trudno zgodzić się z badaczem – chociaż wyrażenie *in diem* jest frazeologizmem, to jednak ma inne znaczenie; według *OLD* ‘for a future day’ (por. np. Plaut. *Mil.* 861: *hoc in diem extollam malum*; Ter. *Phorm.* 781: *praesens quod fuerat malum, in diem abiit*).

²⁹ *Die = tempore certo et idoneo* (A. A. Dräger, *Historische Syntax der lateinischen Sprache*, t. I, wyd. II, Leipzig 1878, s. 528).

³⁰ Marek Porcusz Katon, *O gospodarstwie rolnym*, przeł. I. Mikołajczyk, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2009, s. 199.

dzień” – oraz funkcję terminologiczną. Należy istotnie przyznać, że wyraz *dies*, rozumiany jako termin prawny, pojawia się w komediach Plauta kilka razy, np. *Asin.* 838: *quem videam aequae esse maestum, ut quasi dies si dicta sit* (też *Capt.* 494; *Curc.* 5; *Men.* 585)³¹. Wprawdzie obecny w powyższym przykładzie zwrot *diem dicere* określa wyznaczanie terminu do stawienia się w sądzie w procesie karnym³², natomiast analizowany zwrot *die emere* lub *vendere* należałby do prawa handlowego, jednak w obu przypadkach wyraz *dies* rozumiany jest jako ‘termin’. Przejawem takiego znaczenia jest rodzaj żeński rzeczownika³³, który w innych znaczeniach jawi się jako *masculinum* (pozostałe miejsca ze sztuk Plauta poświadczają *dies* przeważnie jako rzeczownik rodzaju męskiego³⁴). Powyższe wnioski potwierdza również sama komedia *Pseudolus*, w której rzeczownik *dies* pojawia się wielokrotnie właśnie w rodzaju żeńskim i oznacza termin, kiedy ma zostać dokonana transakcja (*Pseud.* 58–59 *ei rei dies / haec praestituta est*; 374 *haec est praestituta summa ei argento dies*; 622–623 *argento haec dies / praestituta est*; 279–280 *quaque id promisit die, / [...] non dedit*). W rozważanym wersie 301 (*eme die caeca hercle olivom, id vendito oculata die*) wyraz *dies* przybiera również rodzaj żeński, powinien zatem oznaczać ‘termin’. Przynależność rzeczownika do sfery prawnej mógłby potwierdzać natomiast kontekst prawny – w kolejnych wersach pojawia się nawiązanie do ustawy rzymskiej *lex Plaetoria de minoribus*³⁵, zwanej tutaj *lex quinavicenaria* (w. 303–304):

*CAL. perii! annorum lex me perdit quinavicenaria.
metuont credere omnes. BA. eadem est mihi lex: metuo credere.*

Eduard Fraenkel twierdzi na podstawie tego odwołania, że cały omawiany passus, wraz z wyrażeniami *die caeca* oraz *oculata*, jest czysto rzymski i musiał pochodzić od Plauta³⁶. Przeciwnie Friedrich Rost³⁷ – twierdzi, że wzmianka o kupowaniu oliwy jest grecka, bo nawiązuje do opowieści o filozofie Talesie z Miletu, który dorobił się na handlu oliwą³⁸. Sugestia uczonego wydaje się prawdopodobna, zwłaszcza że Tales pojawia się w komediach Plauta zawsze jako symbol talentu do interesów oraz roztropności (*Bacch.* 122, *Capt.* 274–275; *Rud.* 1003)³⁹ – taka uwaga ponadto dobrze

³¹ Zob. *Słownik łacińsko-polski*, t. II, oprac. M. Plezia, Warszawa 1962, s.v. *dies* I.A.3.a.

³² T. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, reprint: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz 1955, s. 163.

³³ Fraenkel, *Das Geschlecht...* (zob. wyżej, przyp. 20), s. 35–37. Zob. też *ThLL*, t. V, szp. 1023, 72–79.

³⁴ W rodzaju żeńskim jeszcze tylko *Epid.* 544: *longa dies*; *Persa* 33: *haec dies summa* (zob. G. Lodge, *Lexicon Plautinum*, t. I, Lipsiae 1901–1924, s.v. *dies*).

³⁵ O odwołaniu do tej ustawy zob. J. Pieczonka, *Ustawy okresu republikańskiego w komediach Plauta*, *Classica Wratislaviensia* 27, 2007, s. 121–123.

³⁶ Fraenkel, *Plautine Elements...* (zob. wyżej, przyp. 10), s. 58.

³⁷ Rost, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 1), s. 236–237.

³⁸ Hier. Rhod., fr. 8 Hiller ap. Diog. Laert. I 26; Cic. *Div.* I 111.

³⁹ Zob. B. Graupner, *De metaphoris Plautinis et Terentianis*, Wratislaviae 1874, s. 30.

wpisywałyby się w porady stręczyciela na temat możliwości zdobycia pieniędzy przez młodzieńca. Uwagi obu uczonych nie muszą się wykluczać – w wersie 301 wzmianka o oliwie może nawiązywać do filozofa greckiego, a wersy 303–304 odwoływać się do ustawy rzymskiej. Cały *passus* eksploatuje jednak terminologię z zakresu prawa rzymskiego i wydaje się, że wobec powyższych przesłanek również zwroty *emere die caeca* oraz *vendere die oculata* (z wersu 301) wpisywałyby się w sferę prawną.

Należy jeszcze wspomnieć, że Fraenkel interpretuje omawiane wyrażenia z wyrazem *die* następująco: *die caeca* jako „mit unsichtbarem Zahlungstermin” (*dies non apposita*), *die oculata* jako „mit sichtbar Zahlungsfrist”⁴⁰. Wielu komentatorów przyjmowało podobnie, że wyrażenie *die caeca* trzeba rozumieć jako *die incerta*⁴¹, a więc „z nieznanym, niewyznaczonym terminem zapłaty”. Obserwację tę poczynił Bruno Graupner w dysertacji *De metaphoris Plautinis et Terentianis*⁴²; zauważył ponadto, że w podobnym, przenośnym znaczeniu przymiotnika *caecus* użył również Cyceon (*Agr.* II 66: *nolo suspensam et incertam plebem Romanam obscura spe et caeca exspectatione pendere*), jednak przykład ten nie wydaje się analogiczny do wyrażenia użytego przez komediopisarza. Edward P. Morris zaproponował zbliżone do powyższego objaśnienie⁴³:

„buy on (for) a day not named (a day in the future) and sell at once”. This I understand to mean „buy on credit and sell for cash”, without reference to a rise or fall of prices – not, of course, a legitimate transaction.

Powtarzają zaprezentowane wyjaśnienie na przykład Edgar H. Sturtevant w wydaniu komedii *Pseudolus*⁴⁴ czy Alfred Ernout: „à crédit – au comptant”⁴⁵. Interpretację *caeca* = *incerta* przyjmował również Henry W. Auden, jednak inaczej rozumiał samo wyrażenie *dies incerta* – jako „dzień, gdy ceny są niepewne”:

⁴⁰ Fraenkel, *Das Geschlecht...*, (zobacz wyżej, przyp. 20), s. 36.

⁴¹ W prawie rzymskim funkcjonowało pojęcie *dies incertus*; rozróżniano *dies incertus, an*, czyli dzień, co do którego nie jest pewne, czy w ogóle nastąpi, oraz *dies incertus, quando*, czyli dzień, co do którego nie jest pewne, kiedy nadejdzie; zob. A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, American Philosophical Society, New York 1953, s.v. *dies certus*; F. Longchamps de Brier, *Warunki, terminy i fideikomisy uniwersalny w rzymskim prawie prywatnym*, *Studia Iuridica* 37, 1999, s. 98.

⁴² Graupner, op. cit., s. 3.

⁴³ E. P. Morris, *The Pseudolus of Plautus*, Boston 1890, s. 133. Za nim Lodge, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 34), s.v. *caecus*, przyjmuje, że *caeca* w tym miejscu znaczy *future*.

⁴⁴ *T. Macci Plauti Pseudolus*, wyd. E. H. Sturtevant, New Haven 1932, s. 68. Objaśnienie powyższe przytaczane jest również w komentarzach do innych komedii Plauta, np. u Graya (zob. wyżej, przyp. 9), s. 31; T. Maccius Plautus, *Truculentus*, t. II, wyd. P. J. Enk, Sijthoff, Lugduni Batavorum 1953, s. 119.

⁴⁵ Plaute, *Comédies*, t. VI, wyd. i przeł. A. Ernout, Paris 1938, s. 35.

caeca dies seems to mean a day when the price cannot be foreseen, before it is possible to tell how the crop will turn out. *oculata dies* is the opposite, when prospects and prices are certain⁴⁶.

Takie wyjaśnienie musiał brać za podstawę swego przekładu także Gustaw Przychocki⁴⁷, skoro tłumaczy wersy Plautyńskie następująco:

Kup oliwy przy cenach niepewnych
I puść w handel, gdy oliwa zdrożeje.

Nieco inaczej rozumie *dies caeca* Friedrich Leo⁴⁸ – jako *qua tabernae clausae sint*, jednak sam twierdzi, że ta interpretacja nie daje zadowalającego wyjaśnienia.

Podsumowując wszystkie wymienione powyżej objaśnienia, trzeba zauważyć, że najczęściej proponowano rozumieć *dies caeca* z w. 301 komedii *Pseudolus* jako *dies incerta*, czyli ‘niewyznaczony termin’. Takie wyjaśnienie wydaje się słuszne, ponieważ rzeczownik *dies* pojawia się w tekście w rodzaju żeńskim, co wskazuje, że należy go pojmować jako ‘termin, kiedy ma zostać dokonana transakcja’ kupna bądź sprzedaży. Przymiotnik *caeca* tylko precyzuje ten termin. Identyfikowanie *caeca* z *incerta* również jest trafne – teksty starożytne potwierdzają użycie przymiotnika *caecus* w takim wariacie semantycznym, na przykład w odniesieniu do losu u Horacego (*Sat.* II 3, 269–270: ...*caeca fluitantia sorte labore / reddere certa sibi...*; *Carm.* II 13, 16: *caeca timet aliunde fata*). Dzięki przyjęciu takiego przenośnego znaczenia powstaje wyrażenie *die caeca*, oznaczające ‘z niepewnym, niewyznaczonym dniem’ czy ‘niewskazanym terminem zapłaty’. Tym samym kolejne wyrażenie *die oculata*, identyfikowane jako przeciwstawne wobec *die caeca*, musi oznaczać ‘z wyznaczonym terminem zapłaty’ (tak Fraenkel).

Można się jedynie zastanowić, dlaczego stręczyciel Ballion użył takiego neologizmu jak przymiotnik *oculata* zamiast znanego określenia *certa* (por. *Cat. Agr.* 149: *diem certam [...] facito*). Łatwo można dostrzec, że bohater wykorzystał ten przymiotnik do żartu językowego, wynikającego z gry słownej między podstawowym i przenośnym znaczeniem wyrazu *caecus*. Znaczenie metaforyczne pozwala na stworzenie wyrażenia *die caeca*, natomiast podstawowe znaczenie przymiotnika *caecus* – ‘ślepy’ prowadzi dopiero do utworzenia antonimicznego neologizmu *oculatus* ‘mający oczy’⁴⁹. Powstałe określenie staje się potem analogicznie do *caecus* epitetem dla rzeczownika *dies*. Użycie przymiotnika *oculatus* wynika więc najprawdopodobniej z gry słownej pomiędzy różnymi wariantami semantycznymi przymiotnika *caecus* (‘niepewny’ – ‘ślepy’). Tym samym także przymiotnik *oculatus* zyskuje dwa warianty semantyczne ‘mający oczy’ – ‘pewny’⁵⁰. Taki zabieg stylistyczny

⁴⁶ H. W. Auden, *Pseudolus*, Cambridge 1896, s. 88.

⁴⁷ Plaut, *Komedje*, t. II, przeł. G. Przychocki, Kraków 1934, s. 371.

⁴⁸ *Plauti Comoediae*, t. II, wyd. F. Leo, Berolini 1896, s. 261.

⁴⁹ Zob. wydanie Sturtevanta, s. 68. Za nim to samo Enk w wydaniu komedii *Truculentus* (s. 119).

⁵⁰ *ThLL*, t. IX 2, z. 1, szp. 440, 68: *oculatus – oculis certus, indubitatus*.

gry pomiędzy różnymi znaczeniami przymiotników można zidentyfikować jako *antanaklasis (reflexio)*. Zabieg ten wykorzystuje wieloznaczność wyrazu, czyli fakt, że dane słowo odznacza się pewnym zakresem możliwych zastosowań, sugerując jego różne wartości semantyczne poprzez aktualizację słowa w kontekście (por. Rut. Lup. I 5; Quint. *Inst. orat.* IX 3, 68)⁵¹. W omawianym tutaj passusie widoczne jest ukazanie komicznego kontrastu pomiędzy sensem dosłownym i metaforycznym przymiotników⁵². Zabieg *antanaklasis* stanowi niewątpliwie źródło komizmu językowego i jednocześnie podkreśla komizm sytuacyjny – stręczyciel żartuje sobie po prostu z nieudanych prób pozyskania pieniędzy przez młodzieńca. Czyni to również wcześniej na przykład, gdy doradza młodzieńcowi pożyczanie pieniędzy u lichwiarza; poleca mu wtedy „pożyczkę na procencik” (*Pseud.* 286–288):

[...] *BA. si amabas, invenires mutuom,
ad danistam devenires, adderes faenusculum,
surruperes patri...*

Warto tu zwrócić uwagę na wyraz *faenusculum*, który stanowi neologizm prawniczy⁵³ (*hapax legomenon*⁵⁴), *deminutivum*, które wykorzystuje stręczyciel dla nadania wypowiedzi tonu ironicznego. Można zauważyć, że stręczyciel Ballion używa obu wyrazów, *faenusculum* oraz omawianego *oculatus*, w tym samym celu – dla stworzenia efektów komicznych, w szczególności ironii, która ma eksponować nieudolne starania młodzieńca o pieniądze. Wyrazy te zatem mają podobny status żartobliwych neologizmów, nawiązujących do sfery prawnej.

Wnioski powyższe poświadcza Malcolm M. Willcock⁵⁵, który twierdzi, że określenie *oculata* zostało wykreowane przez Plauta jako żartobliwe wyrażenie przeciwstawne do *die caeca*, które mogło być z kolei tradycyjnym powiedzeniem. Uczony powtarza tym samym uwagę Friedricha Leo⁵⁶, który twierdził, że „*oculata* *diem per iocum* Plautus dicit, qui iocus in *caeca* nititur, quae in vita aliqua fuisse debet”. Stwierdzenie o komicznym charakterze wyrazu *oculatus* wydaje się w świetle powyższych rozważań słuszne, jednak hipoteza Willcocka o istnieniu tradycyjnego powiedzenia *die caeca* – powstała może za słownikiem Lewisa-Shorta⁵⁷ („In Plaut.

⁵¹ A. Kiklewicz, *Czy gry językowe są grami? Rozważania o kategoriach familijnych*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne: Studia Slavica 10, z. 374, 2005, s. 26.

⁵² Por. o tym zabiegu E. Skwara, *Plautus' Puns and Their Translation*, [w:] *Studies in Ancient Literary Theory and Criticism*, oprac. J. Styka, Classica Cracoviensia 5, Kraków 2000, s. 185.

⁵³ O tym neologizmie zob. J. Pieczonka, *Jurilinguistic Research on the Comedies of Plautus*, [w:] *Laetae segetes iterum*, oprac. I. Radová i in., Masarykova univerzita, Brno 2008, s. 256.

⁵⁴ *ThLL*, t. VI, z. 1, szp. 485, 5–6.

⁵⁵ T. M. Plautus, *Pseudolus*, wyd. M. M. Willcock, Short Run Press, Exeter 1987, s. 109.

⁵⁶ *Plauti Comoediae*, t. II (zob. wyżej, przyp. 48), s. 261.

⁵⁷ *A Latin Dictionary*, oprac. C. T. Lewis, C. Short, Clarendon Press, Oxford 1969, s.v. *caecus* II.B.1.

once, prob. taken from the vulgar lang.”) – jest trudna do zweryfikowania. Teksty starożytne nie potwierdzają istnienia takiego powiedzenia. Zastosowanie przymiotnika *caecus* mogło wynikać jedynie z doraźnej potrzeby stworzenia żartu komicznego, a określenie *oculatus* miało za zadanie kontynuować i wyeksponować ten zabieg.

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że interpretowanie wyrażenia *oculata die* tylko na podstawie poświadczeń przymiotnika *oculatus* w komediach *Asinaria* (w. 202) i *Truculentus* (w. 489) nie jest wystarczające. W tych sztukach wyraz *oculatus* oznacza ‘naoczny’, czyli ‘taki, który widział’ (*testis oculatus*); ‘wyposażony w oczy’ (w sensie przenośnym) i dzięki temu ‘widzący’ (*manus oculatae*). Wspólną cechą semantyczną w obu tych przykładach jest eksponowanie zdolności widzenia. Znaczenie ‘widzący’ nie pozwala jednak na wyczerpujące wyjaśnienie wyrażenia *oculata die*. Podobnie sugerowane dotąd w literaturze przedmiotu znaczenie przymiotnika *oculatus* w omawianym wyrażeniu jako ‘pewny’ (= *certus*) nie oddaje pełnej interpretacji tego wyrazu. *Oculatus* w sztuce *Pseudolus* motywowany jest bowiem przez grę językową (*antanaklasis*) pomiędzy różnymi wariantami semantycznymi przymiotnika *caecus* (‘ślepy’ – ‘niepewny’). Określenie *oculatus* powstaje przez zaprzeczenie wyrazu *caecus* w jego podstawowym znaczeniu, więc powinno być rozumiane jako ‘widzący’. Jednak zestawienie obu epitetów z rzeczownikiem *dies* wymusza powstanie ich znaczenia przenośnego (*caecus* – ‘niepewny’; *oculatus* – ‘pewny’). Jeśli przyjrzymy się zatem bliżej passusowi z komedii *Pseudolus*, dostrzeżemy dwa warianty znaczeniowe przymiotnika *oculatus* – ‘widzący’ oraz ‘pewny’. Cały natomiast nowy związek frazeologiczny *oculata dies* należy rozumieć jako ‘ustalony termin’, przeciwnie do *dies caeca* – ‘niewyznaczony termin’. Rzeczownik *dies* w omawianym w. 301 określa termin dokonywania transakcji, umowy kupna-sprzedaży, tak więc całe wymienione wyrażenia nawiązują do sfery prawnej. Zastosowanie przymiotnika *oculatus* w tym kontekście wydaje się jednak mieć charakter bardziej żartobliwy i można wnioskować, że stanowi on pewien semantyczny neologizm prawniczy. Właśnie jego zestawienie z tematyką prawną służy do budowania komizmu językowego i sytuacyjnego, w szczególności do eksponowania ironii w wypowiedzi stręczyciela.

joannapieczonka@gmail.com

ARGUMENTUM

Enarratur locus Plautinae comoediae, cui nomen Pseudolus, locutionem oculata die continens. Dissertatiunculae aucatrix in adiectivi sensum in fabulis Asinaria (v. 202) et Truculento (v. 489) exhibitum inquirat atque has investigationes cum aliorum eruditorum opinionibus comparat. Praeterea sensum locutionis oculata die et eius originem exponere conatur.